

Історія релігії

УДК 477-2:21:27:271

Елла Бистрицька

ПРАВОСЛАВНЕ ОБЛАШТУВАННЯ ПОЧАЇВСЬКОЇ ЛАВРИ У ДРУГІЙ ТРЕТИНІ ХІХ ст

Ella Bystrytska

ORTHODOX ARRANGEMENTS OF THE POCHAIIV LAVRA
IN THE SECOND THIRD OF THE XIX CENTURY

***Анотація.** Низка імператорських указів 1820-х рр., якими наказувалося створити Греко-уніатську духовну колегію та відповідні консисторії, сприяла поширенню самодержавно-синодальної системи управління й встановленню контролю над церковними інституціями греко-уніатів на приєднаних територіях Правобережної України. Відтак Греко-уніатську церкву було переведено у режим очікування сприятливих для уряду підстав стрімкої локалізації її діяльності. Звинувачення василіан у підтримці польського листопадового повстання 1830–1831 рр. уможливило ліквідацію ЧСВВ та більшості монастирів. Передача у 1831 р. Почаївського монастиря у власність православного духовенства було етапною подією на шляху ліквідації Греко-уніатської церкви і встановлення православної моноконфесійності російського зразка. На основі архівних документів підтверджено політичну мотивацію указу імператора про вилучення у василіан Почаївського монастиря з усім його майном і капіталами. Переведення в розряд монастирів 1-го класу і надання статусу лаври вказували на її особливу роль у зміцненні позицій самодержавства у західному регіоні Російської імперії. У розпорядженнях*

Святішого Синоду окреслено ключові завдання забезпечення життєдіяльності лаври як православного релігійного центру: запровадження безперервних богослужінь, посилення персонального складу насельників, розмежування духовних обов'язків, з'ясування належності друкарні. Проте втримати встановлений василіанами ритм богослужбової та фінансово-господарської діяльності виявилось складним завданням, розв'язання яких вимагало десятка років наполегливої праці. З метою проведення швидких змін в обителі рішення приймалися імператором та вищим урядовим керівництвом, на місцевому рівні залучалися владні установи, що вимагало узгодженості дій усіх суб'єктів процесу.

Ключові слова. Почаївський монастир, Почаївська лавра, Греко-уніатська церква, Греко-російська церква, почаївська типографія, Святіший синод.

Abstract. A series of imperial decrees of the 1820s ordering the establishment of a Greco-Uniate Theological Collegium and appropriate consistories contributed to the spread of the autocratic synodal administration system in the annexed territories of the Right-Bank Ukraine. As a result, the Greco-Uniate Church was put on hold ~~in~~ ~~favor~~ of the government's favorable grounds for the rapid localization of its activities. Accusations of Basilians in supporting the Polish November Uprising of 1830-1831 made it possible to liquidate the OSBM and most monasteries. The transfer of the Pochaiv Monastery to the ownership of the Orthodox clergy in 1831 was a milestone in the liquidation of the Greco-Uniate Church and the establishment of a Russian-style Orthodox mono-confessionalism. On the basis of archival documents, the political motivation of the emperor's decree to confiscate the Pochaiv Monastery from the Basilians with all its property and capital was confirmed. The transfer to the category of monasteries of the 1st class and the granting of the status of a lavra indicated its special role in strengthening the position of the autocracy in the western region of the Russian Empire. The orders of the Holy Synod outline the key tasks for ensuring the viability of the Lavra as

an Orthodox religious center: introduction of continuous worship, strengthening the personal composition of the Lavra's population, delimitation of spiritual responsibilities, and clarifying the affiliation of the printing house. However, maintaining the rhythm of worship and financial and economic activities established by the Basilians proved to be a difficult task, implementation of which required ten years of hard work. In order to make quick changes in the monastery, decisions were made by the emperor and senior government officials, and at the local level government agencies were involved, which required the coordination of actions of all parties to the process.

Keywords. *Pochayiv Monastery, Pochayiv Lavra, Greco-Uniate Church, Greco-Russian Church, Pochayiv Printing House, Holy Synod.*

Постановка проблеми. Важливий внесок монастирів у розвиток духовної культури України, освіти, письменства, вияв україноцентричної позиції на різних етапах боротьби за незалежність отримали належну оцінку сучасних вітчизняних дослідників. Одночасно зазначимо майже повну відсутність комплексного історико-філософського аналізу інституту монастирів. Окремі напрями їхньої діяльності, зокрема адміністративна, фінансова, господарська, кадрова тощо, мають лише фрагментарне висвітлення, що зумовлено не лише специфікою функціонування монастирів або відсутністю джерел. Домінування польських або російських інтересів на українських етнічних територіях визначально впливало на суспільне сприйняття їх місця і ролі у церковно-релігійних, соціально-політичних, національних процесах. Відтак вченими акцентувалася увага на тих сферах діяльності монастирів, які вписувалися у політичний контекст імперій. Юрисдикційна різновекторність Почаївської обителі є яскравим прикладом її включення у геополітичні трансформації. Зокрема входження Західної Волині до

складу російської держави, внаслідок поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII ст., уможливило перетворення Почаївського монастиря на потужну опору православ'я у західному регіоні Російської імперії. Його передача у власність Російської православної церкви (1831 р.) була закономірним наслідком боротьби з греко-уніатами. А самодержавно-синодальний устрій церковного управління передбачав втручання у справи уже Почаївської лаври з метою забезпечення підтримки урядової політики.

У сучасних умовах інституювання Православної Церкви України питання різнобічного дослідження діяльності монастирів актуалізовано належністю лавр, зокрема Почаївської, Російській православній церкві в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні українські науковці значну увагу приділяють дослідженню ролі релігії і Церкви у соціокультурній історії України. Церковно-релігійні процеси та місце і роль в них монастирів відображено у працях О. Буравського [Буравський: 2016], С. Жилюка [Жилюк 2010], В. Климова [Климов 2008], Н. Стоколос [Стоколос 2003], Р. Шеретюк [Шеретюк: 2012], В. Рожка [Рожко 2001] та низки інших учених. Життєдіяльність українських монастирів у синодальний період досліджено О. Кравченком [Кравченко 2012], С. Сторожуком [Сторожук 2015], Ю. Стециком [Стецик 2015], О. Чиркової [Чиркова 1998]. Слід зазначити, що українська історіографія поповнилась спеціальними розвідками, в яких з позицій сучасної методології переосмислено діяльність Почаївської обителі як релігійного і освітньо-культурного центру. Це студії Я. Ісаєвича [Ісаєвич 2002], А. Гудими [Гудима 2003], В. Бочковської [Бочковська 2008], В. Дудара [Дудар 208]. Фінансово-господарській діяльності Почаївської лаври у 1831–1914 рр. присвячена дисертація Ю. Мартиніва [Мартинів

2018], у якій констатовано передачу обителі православному духовенству в контексті ліквідації Греко-уніатської церкви. Період передачі Почаївського монастиря відображено у статті О. Карліної [Карліна 2012]. Авторка зосередила увагу на обставинах переслідування почаївських василіан. Таким чином, початковий період інтеграції Почаївської лаври у структуру Російської православної церкви, що охоплює період другої третини ХІХ ст. практично залишився поза увагою дослідників.

Мета статті полягає у з'ясуванні чинників політичної вмотивованості передачі Почаївського монастиря у структуру РПЦ, особливостей його облаштування в якості православного релігійного центру та участі у цьому процесі представників державної влади.

Виклад основного матеріалу.

Передумови передачі Почаївського монастиря.

Геополітичні процеси кінця ХVІІІ ст. призвели до поділу Речі Посполитої, внаслідок чого Правобережна Україна була включена до складу Російської імперії. Інтеграція приєднаних територій передбачала у релігійній сфері утвердження православної моноконфесійності, а відтак, ліквідацію Греко-уніатської церкви¹. На той час Греко-уніатська церква була потужною інституцією, яка нараховувала 42 василіанських монастирі, понад півтора мільйони віруючих, 1500 парафій, об'єднаних у чотири єпархії – Литовську, Луцьку, Брестську, Полоцьку [Стоколос 2003: 28; Історія релігії 1999: 234]. Її ліквідації відбувалася поступово. У 1820-х рр. низка імператорських указів сприяла встановленню контролю над Церквою. Зокрема, у 1828 р. засновано

¹ Тут і надалі вважаємо доцільним використовувати назви інституцій, які фігурують у документах досліджуваного періоду: Греко-уніатська церква, Греко-російська церква, Греко-уніатська духовна колегія, а також вживані у той час дефініції – уніат, греко-уніат.

Греко-уніатську духовну колегію, якій передано управління усіма справами Греко-уніатської церкви в Росії. Фінансування цієї інституції забезпечувала державна казна [Буравський 2016: 16]. Імператорським указом від 17 жовтня 1828 р. встановлено контроль над кадровим складом греко-уніатських консисторій. Управління василіанськими монастирями перейшло до їхньої компетенції, оскільки інститут протоігуменів було ліквідовано [Шеретюк 2012: 180]. Внаслідок такої політики до 1830 р. на Волині було закрито Білостоцький, Дубнівський, Гощанський, Дорогобузький, Луцький, Мільчанський монастирі, а окремі, наприклад, Тригірський, Піддубецький, Верховський, планувалося перетворити на парафіяльні храми [Жилюк 2010: 52]. У 1831 р. Греко-російській церкві було передано Почаївський, Городищенський і Овруцький монастирі. Наступного 1832 р. вийшов царський указ про закриття у західних губерніях 191 із 305 існуючих монастирів (на Волині – 35). Того ж року остаточно ліквідовано ЧСВВ [Жилюк 2010: 55].

Питання про включення Почаївського монастиря у юрисдикцію Греко-православної церкви постало під час польського листопадового повстання 1830–1831 рр., яке було підтримане окремими монастирями і їх насельниками, зокрема й Почаївським. Василіан звинуватили у підтримці «латинського фанатизму і ненависті до всього російського і православного» [Дубилко 1986: 115]. У серпні 1831 р. Волинський і Подільський тимчасовий військовий губернатор В. Левашов доповідав про друк антиросійських листівок у монастирській друкарні, збір коштів на підтримку повстанців та безпосередню участь окремих почаївських ченців у повстанні [Карліна 2013: 70]. Висловлені ним пропозиції щодо передачі Почаївського монастиря право-

славним знайшли підтримку у міністра внутрішніх справ Д. Блудова, який довів їх до відома імператора.

Твердження сановників про сприяння почаївських василіан «злочинним замислам бунтівників польських» видалися імператору переконливими [Справа про розподіл: 2]. У вересні 1831 р. Микола I видав указ про те, щоб «Василіанський Почаївський монастир з усією церковною належністю, нерухомим майном і капіталами передати у відомство Православного Греко-Російського Духовенства, використовуючи прибутки на утримання обителі з її великими будівлями» [Справа про розподіл: 2 зв.]. Також імператор затвердив низку пропозицій Головного управління духовних справ іноземних віросповідань у справі передачі монастиря. Йшлося про процедурні питання передачі церковних речей, капіталів та іншої монастирської власності включно з нерухомістю, паперами і документами «від тих осіб, у віданні яких все це знаходилося», збереження церковних реліквій, майна та цінностей, належності друкарні, переміщення Волинського єпархіального управління у Почаївський комплекс, з'ясування духовних обов'язків монастиря, виселення василіанських монахів в інші монастирі до прибуття православних. Попри те вважалося доцільним тимчасово залишити в обителі тих ченців, які завідували монастирським майном і господарством. Їм дозволялося «відправляти Божественну службу, аби она не переривалася» до прибуття православних [Справа про розподіл: 2 зв. – 4 зв.].

23 вересня 1831 р. вийшло розпорядження колегії Міністерства внутрішніх справ Росії, в якому визначався порядок передачі Почаївського монастиря «у відання православного духовенства з усією церковною належністю, нерухомістю і капіталами». З цією метою створено урядову комі-

сію, куди ввійшли представники Міністерства фінансів, Святійшого Синоду (далі – Св. Синод), корпусу жандармів, Греко-російської і Греко-уніатської церков [Книга опису подій: 16-16 зв.]. Члени комісії прибули у Почаївський монастир 8 жовтня 1831 р., керуючись розпорядженням діяти швидко і «без огласки» [Книга опису подій: 16 зв.]. До виконання своїх обов'язків вони приступили наступного дня й працювали до 25 листопада 1831 р. [Справа про розподіл: 26-26 зв.].

24 жовтня 1831 р. відповідний документ щодо переупорядкування Почаївського монастиря прийняв Св. Синод. Його рішення стосувалися облаштування обителі в якості православного духовного центру та її управління. Було наказано: «Почаївську Успенську обитель за великою чисельністю богомольців, пишнотою її церков, великими і величезними будівлями, заснувати православним Монастирем Першого Класу, присвоїти їй найменування Лаври, яким її відзначали й Уніати, надаючи перевагу перед усіма своїми монастирями»; Священно-архімандритом лаври завжди бути Волинському архієрею, а для допомоги в управлінні обителлю мати архімандрита, якого іменувати намісником [Справа про виконання: 5]. Одразу обумовлювалися вимоги до особистих якостей архімандрита: «відомого своїм розумом, лагідною вдачею і строгими правилами», і штатних ієромонахів: «найкращої поведінки і освіти» [Справа про виконання: 6 зв.].

Окремим пунктом вказувалося про необхідність проведення безперервних богослужінь та їх «пристойного здійснення». З цією метою Св. Синод прийняв рішення посилити персональний склад насельників обителі² і до єпис-

² Про це йде мова у багатьох документах, оскільки позиції православ'я в регіоні були слабкими, проводилися заходи щодо його зміцнення і утвердження.

копського штату додатково включили 12 ієромонахів і 4 ієродиякони з потрібним числом службових монахів або згідно зі звичайним штатом першокласних монастирів – 10 ієромонахів, 4 ієродиякони і 18 службових монахів [Справа про виконання: 5]. На перших порах для відправлення безперервних богослужінь кадровий голод доручалося компенсувати ректору Волинської семінарії, який мав забезпечити «достатню кількість монахів або священиків». Допоміжний персонал для виконання господарських робіт дозволялося взяти з числа тих, хто виконував цю роботу при василіанах [Справа про виконання: 5].

Поповнення штату та забезпечення «пристойності служби». Після виселення василіанських ченців з Почаївської обителі постала низка питань, які стосувалися організації церковно-релігійного життя вже православної лаври. Переведення в розряд монастирів 1-го класу і статус лаври вказували на її особливу роль у зміцненні позицій самодержавства у західному регіоні Російської імперії. Бралося до уваги, що Почаївський монастир був осередком безперервного паломництва, яке поживалювалося в період весни й до пізньої осені. На свято Успіння Богородиці кількість прочан зростала до 15 тис. осіб. Як правило, вони бажали сповідуватися й причаститися саме у почаївських монахів. Відтак богослужіння василіани проводили в трьох церквах. У кожній церкві богослужіння супроводжувалося музикою і хоровим співом [Справа про розподіл:17]. Зрозуміло, що інтенсивний потік віруючих накладав відповідальність на монахів й вимагав відповідної орга-

Пряких вказівок нема, проте рішення, які приймалися щодо організації життя вже православної лаври і мотивація прийняття рішень з боку єпархіального і почаївського духовенства (наприклад, кадрові питання, духовні обов'язки, типографія, оновлення інтер'єру, рівень богослужіння) вказують на стратегічну мету. Лейтмотив: не гірше, ніж у василіан!

нізації усіх сфер життя монастиря: від релігійних – до побутових.

Оскільки Св. Синод перед православним керівництвом ставив завдання не втратити авторитет обителі, сприяти утвердженню й поширенню православ'я, постала низка невідкладних проблем, які вимагали термінового вирішення. Перш за все, давалася взнаки відсутність достатньої кількості насельників для виконання богослужбових обов'язків. Єпископ Волинський і Житомирський Амвросій³, посилаючись на досвід організації життєдіяльності монастиря греко-уніатами, доповідав обер-прокурору Св. Синоду, що «в останній час» у василіан в обителі нараховувалося до 100 осіб братії, а загалом їх кількість ніколи не сягала менше 72 осіб. Одночасно зауважував, що у це число не включено 30 «півчих», яких необхідно замінити православними. Проте, звільнивши хористів-василіан, архімандрит міг забезпечити хоровий супровід богослужінь лише у свята та недільні дні [Справа про розподіл: 17 зв.].

Не менш важливим було збереження діяльності монастирського господарства, що включало сільське господарство, промисли, свічкове і цегельне виробництва. Відновлення роботи друкарні і освітніх закладів також вимагало поповнення штату. Аналізуючи потреби лаври, щоб «зберегти порядок», єпископ Амвросій, посилаючись на досвід василіан та російських лавр і монастирів, просив у Св. Синоду 100 осіб штатних служителів [Справа про розподіл: 19 зв.].

У своїй єпархії єпископ Амвросій «міг знайти лише двох ієромонахів, придатних для Почаївської лаври, на стільки тут славної, величезної і прекрасної» [Справа про

³ Єпископ Волинський і Житомирський Амвросій (Морев) прибув з Аннополя у Почаїв 24 жовтня 1831 р. [ДАТО. Ф. 258. Оп. 3. Спр. 7. Арк. 17 зв.].

розподіл:14 зв.]. Тому, керуючись указом Св. Синоду від 24 жовтня 1831 р., він звернувся до митрополита Київського і архієпископа Чернігівського з проханням надіслати принаймні по 6 кандидатів для поповнення братії лаври. З Києва прибуло 2 ієромонахи і 2 вдових дякони, з Чернігова було обіцяно перевести у лавру 2 ієромонахів [Справа про розподіл:15].

23 листопада 1831 р. єпископ Амвросій з метою «заснування нового порядку у новоствореній Почаївській Лаврі» звернувся у Курську консисторію надіслати у лавру щонайменше 6 монахів «найкращої поведінки та хорошої освіти», які могли б «підтримати і утвердити давню пригнічене і зруйноване в цьому краї Православ'я» [Листування з Курською духовною консисторією: 2]. Але кандидатів, які б відповідали висунутим вимогам, не виявилось у двох монастирях – Софронієвої і Глинської пустині. Більшість з них були окладного стану і не мали освіти [Листування з Курською духовною консисторією: 3]. Врешті-решт, відібрали 6 кандидатів на переїзд у Почаївську лавру, проте остаточне рішення щодо них мав прийняти єпископ Амвросій [Листування з Курською духовною консисторією: 3-3 зв.].

Брак монахів достатнього освітнього рівня і високих моральних чеснот утруднював процес налагодження православної богослужбової практики. Документи вказують, що від моменту підписання указу про передачу Почаївського монастиря православним, обитель стала предметом пильної уваги імператора, його радників і міністрів. Саме імператор ставив завдання зберегти незмінність обителі як центру паломництва греко-уніатів, римо-католиків і православних, віруючих з віддалених місць і закордону та доручав Св. Синоду подбати про призначення в «Почаїв

таких монахів, які могли б бути прикладом життя, лагідністю, дбайливістю і освіченістю, старанністю до віри підтримати і утвердити давно хиткий стан у цьому краї православ'я» [Справа про розподіл: 4 зв.].

Розв'язання будь-яких кризових ситуацій у діяльності Почаївської лаври вирішувалися з відома Миколи І. Зокрема, на виконання наказу імператора про забезпечення «більшої пишноти і в цьому монастирі» Св. Синод прийняв рішення «послати з придворного Собору одного протодиякона, який твердо знає весь порядок служби і одного псаломщика, щоб усю службу облаштувати в монастирі за зразком придворним» [Справа про відрядження ієродиякона: 2 зв.]. Відбір кандидатів доручили члену Св. Синоду, який відповідав за стан і управління придворними церквами, протопресвітеру Павлу Криницькому⁴. 18 грудня 1831 р. Св. Синод прийняв рішення відрядити у Почаївську лавру протодиякона Павла Дашковського і псаломщика Василя Нікітіна. Керівництву лаври наказувалося допустити їх до облаштування всієї церковної служби та забезпечити «пристойне утримання за рахунок Монастиря» і оплату праці [Справа про відрядження ієродиякона: 3 зв. – 4 зв.]. Наприкінці березня 1832 р. П. Дашковський і В. Нікітін виконали покладене на них завдання. В пам'ять про перебування у Почаївській лаврі П. Дашковському подаровано ікону Почаївської Божої Матері у срібному окладі [Справа про відрядження ієродиякона: 15].

Яка вартість Почаївської друкарні?

Питання належності друкарні окремим рядком було вписано у пропозиції Головного управління духовних

⁴ Походить з Чернігівської губернії. У 1808 р. призначений царським духівником і членом Св. Синоду. Після смерті Олександра І залишався духівником ім.-ператриці Марії Федорівни. У своєму титулі йменувався «колишній духівник покійної імператриці».

справ іноземних віросповідань у справі передачі Почаївського монастиря й на час підписання імператором відповідного указу не мало остаточного рішення. Листування між обер-прокурором Св. Синоду князем П. Мещерським і єпископом Житомирським і Волинським Амвросієм вказує, що початково Головне управління духовних справ іноземних віросповідань погоджувалося перевезти монастирську типографію у Полоцьк. Там планувалося заснувати Духовну Греко-уніатської академію, яка б мала типографію для потреб своєї Церкви, оскільки типографія василіанського монастиря у Вільно не володіла необхідними потужностями [Листування Лавр из Синодом: 5, 10 зв.].

Проте Волинський і Подільський тимчасовий губернатор обґрунтував недоцільність перевезення типографії й переконав у цьому обер-прокурора. Почаївська друкарня станом на 1823 р. у своєму складі мала: 4 типографських станки, 4 станки для тиснення ікон, 25 «типографських каси» (запас букв слов'янських, російських, латинських, польських), літографічну майстерню, обладнання якої також підлягало перевезенню. Переміщення такої кількості устаткування створювало певні труднощі. Але переконливим був інший вагомий аргумент: визнавалася необхідність «мати типографію в Монастирі Почаївському для друкування правильних книг, в яких Єпархія Волинська має потребу» [Листування Лавр из Синодом: 5]. Вартість типографського майна оцінювалась у сумі 10-12 тис. руб. асигнаціями.

Міркування щодо доцільності залишити типографію у власності монастиря були викладені в доповіді обер-прокурора Св. Синоду від 14 вересня 1831 р., яку статс-секретар Д. Блудов передав імператору. Відтак Микола I розпорядився залишити друкарню в лаврі й виплатити васи-

ліанам 12 тис. руб. асигнаціями, які планувалося витратити на створення греко-уніатської типографії в Полоцьку. Виплату мав здійснити Св. Синод зі свого рахунку, «аби за нинішнього стану справ не завдавати клопотів Державному казначейству особливими надзвичайними витратами» [Листування Лавр із Синодом: 10, 11 зв.]. Рішення імператора були доведені до відома Греко-уніатської духовної колегії, генерал-губернатора В. Левашова і єпископа Житомирського і Волинського Амвросія [Листування Лавр із Синодом: 6].

Оскільки типографія залишалася у власності лаври, єпископ Амвросій дав розпорядження провести інвентаризацію типографського майна й призначив головою комісії ректора Волинської семінарії архімандрита Флавіана. У донесенні від 10 грудня 1831 р. архімандрит констатував, що «Типографія Почаївська не дуже значима». Працюючи, він вважав лише два станки, «третій зіпсований», у четвертому не виявилось якогось приладу. Для друкування ікон і картин придатним виявився лише один станок. Оскільки книги друкувалися переважно церковнослов'янською і польською мовами, комісія звернула увагу на наявність літер обох мов. Вони зберігалися у 30-ти ящиках, які мали 3620 комірок. Архімандрит доповідав про некомплектність 2760 комірок. Більшість з них була заповнена літерами лише на третину. Для тиснення ікон і зображень на папері та оксамиті було виявлено 183 дощечки з червоної міді різного формату, 157 фігур з дерева для тиснення зображень, з яких комісія вважала непридатними відповідно 98 і 122. Деякі мідні форми для відливання літер із загальної кількості 23 одиниць також не підлягали використанню [Листування Лавр із Синодом: 7 зв., 8]. Було з'ясовано також, що устаткування літографічної майстерні,

окрім двох баварських каменів для розтирання фарб, є власністю літографа ієромонаха Інокентія Морозовського [Листування Лавр из Синодом: 8].

12 грудня відбулося засідання Св. Синоду, на якому з питання Почаївської друкарні доповідав обер-прокурор й ним же були внесені деякі пропозиції [Листування Лавр из Синодом: 10, 13]. У січні 1832 р. єпископ Амвросій отримав розпорядження Св. Синоду щодо друкарні. Від єпископа Житомирського і Волинського вимагалось прийняти «Почаївську Типографію у своє відання», а також провести оцінку майна, з'ясувавши наступне: вартість устаткування складає 12 тис. руб. асигнаціями чи іншу суму; можливість виплати необхідної суми з монастирських прибутків одразу чи частинами в обумовлені терміни [Листування Лавр из Синодом: 12]. Таким чином, Св. Синод перекинув фінансові витрати викупу друкарні на лавру під персональну відповідальність єпископа.

7 січня 1832 р. єпископ Амвросій доручив Духовному Собору Почаївської лаври «без зволікання» на основі опису типографії переглянути оцінку вартості обладнання друкарні. За результатами перевірки 12 січня того року Духовний Собор затвердив нову оцінку типографії, що складала 1460 руб. асигнаціями [Листування Лавр из Синодом: 15].

Впадає у вічі деяка відмінність між документами, складеними архімандритом Флавіаном і Духовним Собором лаври. У першому документі не згадано про пусті ящики, в яких зберігалися літери. Вказано кількість некомплектних. З тексту випливає, що решта 860 ящиків – повністю укомплектовані. Натомість, у документі Духовного собору лаври 860 ящиків «виявилися зовсім пустими», а кількість неповних не вказана [Листування Лавр из Синодом: 13 зв.]. В усякому разі 14 січня 1832 р. у Св. Синод

відправлено рапорт, в якому акцентовано увагу на зношеності обладнання й зазначено нову суму вартості, яку лавра зобов'язувалася виплатити одразу [Листування Лавр из Синодом: 18].

Нова вартість Почаївської типографії обер-прокурором князем П. Мещерським була повідомлена міністру внутрішніх справ Д. Блудову, розуміння ситуації якого виявилось альтернативним. Сума 1460 руб. асигнаціями вида-лася міністру «незначною». Він вказав, що лише один друкарський станок без перевезення коштує 1500 руб. Міністр звернув увагу, що під час прийняття «Типографії Почаївської у відання Православного Духовенства, знайдено в ній 500 стоп чистого паперу для друкування», значне число книжок з гравюрами і зображеннями, а також кошти в «червонних» і 1583 руб. 53 коп. сріблом й далі продовжив: «...незгадуючи вже про ті скарби і величезні капітали, які прийняті окремо, разом з обителлю» [Листування Лавр из Синодом: 26 зв., 27].

Оскільки сума 12 тис. руб. асигнаціями була затверд-жена імператором й офіційно оголошена усім зацікавле-ним сторонам, міністр відмовився брати на себе відпові-дальність одноосібного рішення й написав доповідну ім-ператору. Повторно Микола I наклав резолюцію про ви-плату «12 тис. руб. із загального Духовного Капіталу» [Лис-тування Лавр из Синодом: 27 зв.]. Наприкінці червня 1832 р. позиція міністра внутрішніх справ Св. Синодом була до-ведена до відома єпископа Волинського і Житомирського Інокентія⁵, від якого вимагалось з'ясувати: спроможність лаври сплатити вказану суму зі своїх прибутків; можливість

⁵ Єпископ Волинський і Житомирський Інокентій (Сельнокринов-Коровін Яків Максимович) очолював єпархію у 1832-1840 рр., від 25.12.1833 р. – архі-єпископ.

сплачувати суму частинами у встановлені терміни [Листування Лавр из Синодом: 27 зв.]. У вересні 1832 р. керівництво лаври повідомило Св. Синод про відсутність достатніх коштів й запропонувало два способи розрахунку з греко-уніатським єпархіальним керівництвом. У першому випадку – розподілити суму виплати в рівних частинах на шість років й проводити розрахунки на початку кожного року в сумі 2 тис. руб. асигнаціями; в другому – запропонувати «уніатам» перекупити вексель лаврського боржника графа В. Тарновського вартістю 1500 руб. сріблом, що покривало 6 тис. руб. асигнаціями, а ще 6 тис. виплатити впродовж трьох років [Листування Лавр из Синодом: 30-30 зв.].

Пропозиції керівництва лаври не знайшли підтримки з боку міністра внутрішніх справ. Використання векселя боржника вказувало на дріб'язковість і було несумісним з рішенням імператора, а шестирічний термін на стільки тривалим, що міністр повторно нагадав про отримані православними під час передачі Почаївського монастиря значні кошти, зокрема, чверть цих сум – готівкою, й «нещодавно близько 1600 руб. сріблом» перераховано в казну лаври [Листування Лавр из Синодом: 34]. Відтак Св. Синод зобов'язував єпископа Інокентія розпорядитися про сплату Греко-уніатській духовній колегії в Санкт-Петербурзі 12 тис. руб. асигнаціями й відповідно повідомити про зарахування коштів [Листування Лавр из Синодом: 34 зв.].

4 березня 1833 р. Духовний собор Почаївської лаври ухвалив рішення про сплату вартості друкарні і призначив відповідальних [Листування Лавр из Синодом: 37-40]. Лавра розраховувалася сріблом. 14 березня економ лаври ігумен Феодосій у супроводі охорони і представника Волинської консисторії доставив в Радзивіловську поштову контору

«чотири бочонки грошима сріблом», що складало 3 тис. 305 руб. 79 коп. сріблом [Листування Лавр из Синодом: 46]. Були проведені розрахунки курсу рубля. Сума мала еквівалент 12 тис. руб. асигнаціями й відправлена в Греко-уніатську духовну колегію.

А вже 22 березня 1833 р. справа відновлення діяльності почаївської друкарні була заслухана на засіданні Св. Синоду. Про стан друкарні і необхідні заходи з відновлення її роботи доповідав обер-прокурор, посилаючись на рапорт колежського асесора Войцеховича⁶, який представляв Св. Синод під час прийому друкарні. За результатами обговорення Св. Синод наказав єпископу Інокентію отримати дозвіл на роботу типографії для друку церковних книг та книг для навчання церковного притчу і дітей [Листування Лавр из Синодом: 43-44].

Вилучення почаївської типографії з власності василіан, мало своїм наслідком зростання дефіциту книжок у греко-уніатів. Згідно з наказом про передачу Почаївського монастиря православним від 25 вересня 1831 р. № 2127 нових власників зобов'язали повернути греко-уніатам церковні і богослужбові книги, яких залишилося в обителі чимало. У 1833 р. керівництво Греко-уніатської духовної колегії неодноразово зверталось до міністра внутрішніх справ сприяти поверненню книг. Про необхідність виконати зобов'язання єпископу Інокентію нагадав обер-прокурор наприкінці березня того року [Листування Лавр из Синодом: 49 зв.]. Проте керівництво лаври вважало по-іншому. З огляду на те, що книги «успішно продавалися Уніатами та іншими Іновірцями», пропонувалося книги вважати майном лаври. Єпископ доводив, що сума, виплачена лаврою за типографію, не відповідає її вартості, а реалізація 189 книг, що за-

⁶ В інших документах ДАТО – колежський асесор Алексій Войцеховський.

лишилися в обителі, могла б якоюсь мірою компенсувати витрати [Листування Лавр из Синодом: 54]. Беручи до уваги листування, спір вирішили на користь господарів лаври [Листування Лавр из Синодом: 56].

Розмежування духовних обов'язків.

Почаївський монастир мав духовні обов'язки перед жертводавцями, які сприяли його розбудові. Серед фундаторів були не лише православні, але й греко-уніати й римокатолики. Після передачі Почаївського монастиря у власність православних постало питання про виконання цих обов'язків – відправлення панахид, заупокійних служб або молебнів перед чудотворною іконою Божої Матері. Указ Св. Синоду від 24 жовтня 1831 р., дублюючи розпорядження імператора, зобов'язував керівництво лаври розмежувати духовні обов'язки між православними і греко-уніатами. У січні 1834 р. міністр внутрішніх справ звернувся до оберпрокурора з проханням інформувати його про виконання цього пункту. Виявилося, що в монастирській книзі «значаються імена і прозвання різних осіб, які вчинили на користь Почаївської Обителі пожертви, з покладанням на неї обов'язку молитися як про них самих, так і про родичів і предків їх», а інформація про конфесійну належність жертводавців відсутня [Справа про виконання: 4]. В інших монастирських документах віросповідання заповідальників також не зазначалося [Справа про виконання: 4]. Тому Духовний собор лаври вважав практично неможливим відокремити православних жертводавців від представників інших віросповідань й пропонував виконувати у лаврі духовні обов'язки, дотримуючись складеного василіанами списку. На користь такого рішення було висунуто низку аргументів.

Справа в тім, що релігійне дисиденство, яке формувалося під впливом ідеології протестантизму у XV–XVII ст., стало звичайним явищем у Королівстві Польському та Великому князівстві Литовському й охопило значну частину королівського двору, магнатерії, шляхти, зокрема православної. Католицька Контрреформація, укладення Берестейської унії, реформування православ'я лише посилили цей процес. Тому віросповідна відмінність членів однієї сім'ї навіть на початку XIX ст. не була чимось винятковим. Беручи до уваги ці обставини, Духовний собор інформував петербургське керівництво, що члени однієї сім'ї переважно належать до різних віросповідань: «...а частіше є так, що батько і сини утримують римокатолицький обряд, мати з дочками суть уніатського або православного сповідання і зворотньо» [Справа про виконання: 5]. За таких умов з'ясування віросповідної належності осіб згідно із заповідями, які мали двоякий зміст (за здоров'я і спасіння та за упокійні служіння за померлими батьками і предками, які могли бути православними), було вкрай важко.

Були викладені інші міркування, які зобов'язували православне духовенство лаври дотримуватись складеного василіанами списку. Зауважено, що духовні обов'язки не могли здійснюватися в якомусь іншому місті, окрім Почаївської обителі, оскільки пожертви надавалися «не за ради Уніатів, а за ради Чудотворної Ікони Божої Матері» [Справа про виконання: 5 зв.]. Також керівництво лаври звертало увагу, що завдяки надходженням від жертводавців, обитель здавна успішно здійснювала кредитно-позичкові операції, що підтверджувалося документами василіан. Акумулюючи значні суми, монастир надавав позички «різним поміщикам» під відсотки. Така діяльність уможливила впродовж двох століть удвічі збільшити фондушеві суми, які у 1831 р.

разом з Почаївською обителлю перейшли у розпорядження православних [Справа про виконання: 5 зв.-6].

На переконання членів Духовного собору лаври розмежування духовних обов'язків матиме наслідком «охолодження до Православ'я» католиків і уніатів й уповільнення процесу навернення місцевого населення. Навпаки, виконання духовних обов'язків «купно зі старовинною Святиною, яка складає предмет загального народного поклоніння і служіння», може стати одним з надійних засобів приязного ставлення «іновірців» і приведення їх з часом до православ'я [Справа про виконання: 7].

Аргументи Духовного собору лаври були проігноровані міністром внутрішніх справ. Греко-уніатська колегія й Греко-уніатська консисторія зайнялися розшуком документів, у яких зазначено віол сповідання вкладників. Працівники Консисторії мали завдання не лише звернутися у Житомирську Військово-судову комісію⁷ «учинити з секретної книги та інших прибутково-видаткових книг і записів, самими василіанами написаними, витяги, коли, які і від кого саме поступили в Почаївський монастир внески, що підлягають розмежуванню», але й звірити записи у колишніх керівників монастиря [Справа про виконання: 29 зв.].

Від Духовного собору Почаївської лаври вивчити прибутково-видаткові книги і виявити конфесійну належність жертводавців доручалася ієромонаху Павлу [Справа про виконання: 30]. У лютому 1836 р. ієромонах Павло вирушив у Київ, щоб у комісії військового суду отримати книги й зробити необхідні виписки [Справа про виконання: 35]. Його відрядження тривало не менше трьох місяців. У

⁷ Житомирська Військово-судова комісія проводила розслідування на предмет розкрадання василіанами капіталів та майна Почаївського монастиря, відтак частина документів обителі вилучено у розпорядження слідчих.

травні 1836 р., після приїзду з Києва, ієромонах доповів Духовному собору, що в отриманих монастирських книгах зазначено лише річний прибуток з різних джерел. У першій книзі записано особи, які жертвували одноразово привіски, персні, перли, корали та інші речі, але без зазначення їхнього віросповідання. У другій книзі записано кошти, які монастир отримував від віруючих під час богослужінь, молебнів, акафістів і панахид [Справа про виконання: 38]. Це були незначні суми, які мали назву «кружка» і не вважалися внесками. Одночасно ієромонаху Павлу вдалося з'ясувати, що у книзі, вилученій з лаврського архіву, зазначено записані на монастир грошові суми або володіння з духовними обов'язками. Проте ознайомитись з її змістом він не зміг, оскільки книга знаходилася у намісника лаври архімандрита Георгія⁸ [Справа про виконання: 38-38 зв.].

30 травня 1836 р. справа вкотре слухалася на засіданні Духовного собору. З'ясувалося, що книга з лаврського архіву зберігається в «присутствії Собора». Окрім того, лаврський різничий ієромонах Маврикій надав Духовному собору рукописну книгу – Синодик, яка була ним випадково знайдена у лаврській ризниці за шафою 5 травня 1836 р. [Справа про виконання: 40-41]. Цінність Синодика полягала в тому, що основу записів складала стародавня пам'ятка 1755р., у якій зазначено всіх жертводавців ще до укладення унії 1596 р. і включно до 1831 р. Відтак було вирішено скласти три списки: перший – особи, які жертвували на монастир до 1712 р.; другий – особи, які вносили пожертви від 1712 р.; третій – жертводавці, напроти імен яких не вказана дата [Справа про виконання: 42]. Згодом з'ясувалося, що доцільно скласти два списки: «Список 1-й.

⁸ Очевидно, йдеться про Григорія Немоловського, який був намісником Почаївської лаври у 1834–1848 рр.

Про будівничих і жертводавців, які пожертвували на Обитель Почаївську на вічні в ній їхні поминання до 1712 року, тобто до того часу, поки і цій лаврі існувало Православ'я»; «Список 2-й. Про будівничих і жертводавців, які пожертвували на Обитель Почаївську на вічні в ній їхні поминання від 1712 року, до 1832 року, тобто впродовж того часу, коли обитель ця була захоплена василіанами, перебувала в їхній власності». Були пораховані суми пожертв. Згідно з першим списком вони склали 208 тис. злотих, згідно з другим – 20 503 255 злотих і 765 червонців [Справа про виконання: 61-71].

20 березня 1837 р. списки були затверджені Св. Синодом. А 24 червня того ж року постанову про духовні обов'язки монахів Почаївської лаври затвердив архієпископ Інокентій [Справа про виконання: 78].

Висновки і перспективи подальших розвідок цього питання.

Інтеграція Правобережної України до складу Російської імперії передбачала поширення самодержавно-синодальної системи управління у релігійно-церковній сфері. Імператорські укази 1820-х рр. стали сприятливим ґрунтом локалізації діяльності Греко-уніатської церкви. Перш за все, нищівного удару зазнав Чин святого Василя Великого, більшість монастирів якого після польського повстання 1830–1831 рр. було закрито або, як Почаївський, вилучено з їхнього підпорядкування. Указ імператора про передачу Почаївського монастиря у власність Греко-російської церкви, підвищення його статусності та комплекс супутніх заходів від Головного управління духовних справ іноземних віросповідань, Міністерства внутрішніх справ, Святійшого Синоду щодо облаштування обителі свідчили про рішучі наміри уряду зміцнити позиції православ'я у західному ре-

гії імперії. У цьому контексті Почаївська лавра мислилась взірцем православної культово-обрядової практики російського зразка. Реорганізація вимагала низки заходів, зокрема запровадження безперервних богослужінь, посилення персонального складу насельників, розмежування духовних обов'язків, з'ясування належності друкарні. Проте адміністративна завзятість урядовців та ієрархів у справі поповнення насельників лаври гальмувалася браком монахів достатнього освітнього рівня і високих моральних чеснот не лише у Волинській єпархії, а й загалом у монастирях імперії. За відсутності визначеного штату монахів виникали складнощі проведення безперервних богослужінь у трьох церквах та загалом забезпечення усіх сфер життєдіяльності відповідно до стандартів, встановлених василіанами.

Виявом політики обмеження і заборон використання греко-уніатської богослужбової літератури, яка користувалася попитом серед православних священиків і населення на українських етнічних територіях, було рішення імператора про передачу лаврі почаївської друкарні. Потужний книговидавничий осередок у перспективі мав забезпечити богослужбовою літературою потреби православних, витіснивши василіанські друки також зі сфери освіти і культури, й стати джерелом надходження чималих прибутків. Викуп друкарні коштом лаврської казни був ключовим у процесі оцінки друкарського майна та процедури виплати його вартості, намагання привласнити книги, які підлягали поверненню василіанам.

Наполегливо ініційоване владою розмежування духовних обов'язків стало свідченням не лише нівелювання історичної пам'яті, культово-обрядових традицій, а чітким окресленням напряму етноконфесійної політики царату. Попри труднощі, а відтак – умовність, з'ясування конфесій-

ної належності жертводавців та членів їхніх родин, у 1837 р. затверджено новий поминальний список для виконання духовних обов'язків монахами Почаївської лаври.

Таким чином, керівництво лаври, облаштовуючи Почаївської обитель, зіткнулося з низкою труднощів, які уповільнювали швидкі темпи реорганізації, очікувані владою. Вони обумовлювалися не лише інертністю духовенства, виявами надмірної «ощадливості» тощо. Опрацювання такого потужного релігійного і господарського комплексу вимагало системних змін в усіх сферах його життєдіяльності, які були тісно пов'язані між собою. Саме тому цей процес відбувався за безпосередньої участі вищих урядових сановників та очільників владних структур у регіоні.

Список літератури

Бочковська, В.Г. (2008). Почаївський духовний осередок в історії та культурі українського народу. *Вісн. Київськ. Нац. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка. Серія: українознавство*. К.: КНУ ім. Т. Г. Шевченка. Вип. 13. 21 – 25.

Буравський, О. (2016). Конфесійна політика російського самодержавства на Правобережній Україні та Білорусі (кінець XVIII – початок XIX ст.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 13 – 17.

Гудима, А. (2003). Почаївський монастир в історичній долі українства. Тернопіль: Підручники і посібники.

Справа про розподіл монастирських будівель для розміщення монахів і єпархіального архієрея зі штатом. *Державний архів тернопільської області (ДАТО). Ф. 258. Оп. 3. Спр. 10*.

Книга опису подій та визначних місць Почаївської лаври, т. 1. *ДАТО. Ф. 258. Оп. 3. Спр. 7*.

Справа про виконання духовних обов'язків, покладених на Почаївську Лавру католицькою церквою. *ДАТО. Ф. 258. Оп. 3. Спр. 55*.

Справа про відрядження ієродиякона Придворного Собору Павла Далиновського і псаломщика Василя Нікітіна в почаєвську лавру. ДАТО. Ф. 258. Оп.3. Спр. 29.

Листування з Курською духовною консисторією про відрядження монахів з монастирів Курської єпархії в Почаєвську лавру. ДАТО. Ф.258. Оп.3. Спр. 5.

Листування Лавр из Синодом, обер-прокурором Синоду і Волинським єпископом про претензії уніатів-василіан на винагороду в сумі 12000 карбованців за друкарню і книги, які залишилися в монастирі Почаївської лаври. ДАТО. Ф. 258. Оп. 3. Спр. 3.

Листування з Київським митрополитом про надсилання йому церковної літератури з додатком списку відправлених книг. ДАТО. Ф. 258. Оп. 3. Спр. 67.

Дубилко, І. (1986). *Почаївський монастир в історії нашого народу*. Вінніпег: Інститут дослідів Волині.

Дудар, В. Л. (2008). *Громадсько-політичний та культурний вплив Почаївського монастиря на населення Волині (XIX – початок XX ст.)*: Автореф. дис...к. іст. наук: спец. 07.00.01- історія України, Переяслав-Хмельницький.

Мартинів, Ю. І. (2008). *Правове становище та фінансово-господарська діяльність Почаївської лаври у 1831–1914 рр.*: Автореф. дис...к. іст. наук: спец. 07.00.01 – історія України, Тернопіль.

Жилюк, С. І. (2010). *Релігійна політика царизму на Волині (1793–1917 рр.)*: монографія. Острог: Вид-во НаУОА.

Ісаєвич, Я. (2002). *Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Історія релігії в Україні: У 10-ти т. / Редкол.: А. Колодний (голова), В. Климова та ін. К.: Український Центр духовної культури, 1996 – 1999. Т. 3. Православ'я в Україні. 1999. 560 с.

Климов, В. В. (2008). *Українські православні монастирі та чернецтво: позиція в національній історії*. Монографія. К.: Інститут філософії НАН України.

Карліна, О. (2013). Репресії щодо василіан на Волині після Листопадового повстання 1830 року та «стирання пам'яті» про

Е. Бистрицька. Православне облаштування Почаївської лаври...

них. В: *Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць*. К.: ПНВЦ «Пріоритети». Вип. 6. 69–76.

Кравченко, О. М. (2012). *Монастирі Північно-західної Слобожанщини середини XVII – XVIII ст. як об'єкти культурної спадщини*: Автореф. дис...к. іст. наук: спец. 26.00.05 – Музеєзнавство. Пам'яткознавство. Київ.

Рожко, В.Є. (2001). *Нарис історії Української Православної Церкви на Волині (870 – 2000 рр.)*: Історико-краєзнавчий нарис. Луцьк: Медіа.

Стецик, Ю. (2015). *Василіанське чернецтво Перемишльської єпархії (друга половина XVIII ст.)*. Жовква: Місіонер.

Стоколос, Н.Г. (2003). *Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.)*. Рівне: РІС КСУ – ППФ «Ліста – М».

Сторожук, І.А. (2015). *Суспільно-політична та культурно-освітня діяльність духовенства Волинської губернії у 1804–1905 рр.*: дис. канд. іст. наук : спеціальність 07.00.01 «Історія України». Київ.

Хойнацкий, А.Ф. (1897). *Почаевская Успенская лавра. Историческое описание*. Почаев: Типография Почаевской лавры.

Чиркова, О.А. (1998). *Православна Церква в Україні в кінці XVIII–XIX століттях* (на матеріалах «Київських Єпархиальних Ведомостей», «Полтавських Єпархиальних Ведомостей», «Черніговських Єпархиальних Известий»): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ.

Шеретюк, Р.М. (2012). *Греко-Уніатська Церква в контексті етноконфесійної політики Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII–XIX ст.)*: Монографія. Рівне: Волинські береги.

References

Bochkovska, V. (2008). Pochaiv spiritual center in the history and culture of the Ukrainian people. *Bulletin of the Kyiv National University. TG Shevchenko. Series: Ukrainian Studies*. K.: KNU. T.G. Shevchenko. Issue. 13. 21 – 25.

Buravsky, O. (2016). Confessional policy of the Russian autocracy in the Right Bank Ukraine and Belarus (late XVIII - early

XIX centuries). *Scientific notes of Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatyuk. Series: History.* 13 – 17.

Gudima, A. (2003). *Pochayiv Monastery in the historical destiny of Ukrainians*. Ternopil: Textbooks and manuals.

The case of the distribution of monastery buildings to accommodate monks and the diocesan bishop with the staff. Ternopil Oblast State Archives (TOSA). Col. 258. Des. 3. Fol. 10.

Book of descriptions of events and sights of the Pochaiv Lavra, vol. 1. TOSA. Col. 258. Des. 3. Fol. 7.

The case of fulfilling the spiritual duties assigned to the Pochaiv Lavra by the Catholic Church. TOSA. Col. 258. Des. 3. Fol. 55.

The case of the business trip of the hierodeacon of the Court Council Pavel Dalinovsky and the psalmist Vasily Nikitin to the Pochaev Lavra. TOSA. Col. 258. Des.3. Fol. 29.

Correspondence with the Kursk Spiritual Consistory on the business trip of monks from the monasteries of the Kursk Diocese to the Pochayev Lavra. TOSA. Col.258. Des.3. Fol. 5.

Correspondence of the Lavra from the Synod, the Chief Prosecutor of the Synod and the Bishop of Volyn about the claims of the Uniate Basilians for a reward in the amount of 12,000 rubles for the printing house and books that remained in the monastery of the Pochayiv Lavra. TOSA. F. Col. Des. 3. Fol. 3.

Correspondence with the Metropolitan of Kyiv about sending him church literature with a list of sent books. TOSA. Col. 258. Des. 3. Fol. 67.

Dubilko, I. (1986). *Pochayiv Monastery in the history of our people*. Winnipeg: Volyn Research Institute.

Dudar, V. (2008). *Socio-political and cultural influence of the Pochaiv monastery on the population of Volyn (XIX - early XX centuries): Author's abstract*. Specialty 07.00.01 – History of Ukraine, Pereyaslav-Khmelnytsky.

Martyniv, Y. (2008). *Legal status, financial and economic activity of the Pochayiv Lavra from 1831 to 1914 years): Author's abstract*. Specialty 07.00.01 – History of Ukraine, Ternopil.

Zhilyuk, S. (2010). *Religious policy of tsarism in Volhynia (1793–1917): monograph*. Ostrog: NaUOA Publishing House.

Е. Бистрицька. Православне облаштування Почаївської лаври...

Isaevich, J. (2002). *Ukrainian book publishing: origins, development, problems*. Lviv: Institute of Ukrainian Studies. I. Krypyakevych of the National Academy of Sciences of Ukraine.

History of religion in Ukraine (1996 – 1999): In 10 volumes / Editor: A. Kolodny (chairman), V. Klimov and others. Kyiv: Ukrainian Center for Spiritual Cultures. Vol. 3. Orthodoxy in Ukraine (1999).

Klimov, V. (2008). *Ukrainian Orthodox monasteries and monasticism: a position in national history*. Monograph. Kyiv: Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Carlina, O. (2013). Repressions against the Basilians in Volhynia after the November Uprising of 1830 and "erasing the memory" of them. In: *National and Historical Memory: Coll. Science*. wash. Kyiv: PNVC "Priorities". Vip. 6. S. 69–76.

Kravchenko, O. (2012). *Monasteries of North-Western Slobozhanshchyna in the middle of the XVII – XVIII centuries as objects of Cultural Heritage: Author's abstract*. Specialty 26.00.05 – Museum Studies. Monument Studies. Kyiv.

Rozhko, V. (2001). *Essay on the history of the Ukrainian Orthodox Church in Volyn (870 – 2000): Historical and local lore essay*. Lutsk: Media.

Stokolos, N. (2003). *Confessional and ethnic transformations in Ukraine (XIX – first half of the XX century)*. Rivne: RIS KSU – PPF "List – M".

Storozhuk, I.A. (2015). *Socio-political and cultural-educational activity of the clergy of the Volyn province in 1804 – 1905: Author's abstract*. Specialty 07.00.01 – History of Ukraine. Kyiv.

Khoynatsky, A. (1897). *Pochaev Assumption Lavra. Historical description*. Pochaev: Pochaev Lavra Printing House.

Chirkova, O. (1998). *The Orthodox Church in Ukraine in the late eighteenth – nineteenth centuries (on the materials of "Kiev Diocesan Gazette", "Poltava Diocesan Gazette", "Chernihiv Diocesan News")*. Author's abstract. Specialty 07.00.01 – History of Ukraine, Kyiv.

Sheretyuk, R. (2012). *The Greek-Uniate Church in the context of the ethno-confessional policy of the Russian Empire on the Right Bank of Ukraine (end of the XVIII-XIX centuries): Monograph*. Rivne: Volyn charms.